

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

1. LÉKAŘSKÁ FAKULTA

STUDIJNÍ PROGRAM: BIOETIKA

Autoreferát disertační práce

PhDr. David Černý

Princip dvojího účinku

Disertační práce

Školitel: Doc. MUDr. PhDr. Jan Payne, PhD.

Praha, 2015

Doktorské studijní programy v biomedicině
Univerzita Karlova v Praze a Akademie věd České republiky

Obor: Bioetika

Předseda oborové rady: Doc. MUDr. PhDr. Jan Payne, PhD.

Školící pracoviště: Ústav humanitních studií v lékařství, 1. lékařská fakulta, Univerzita Karlova v Praze

Školitel: Doc. MUDr. PhDr. Jan Payne, PhD.

Disertační práce bude nejméně pět pracovních dnů před konáním obhajoby zveřejněna k nahlížení veřejnosti v tištěné podobě na Oddělení pro vědeckou činnost a zahraniční styky Děkanátu 1. lékařské fakulty.

Obsah

1	Abstrakt	3
2	Abstract	4
3	Úvod	6
4	Hlavní cíle disertace	7
5	Stručná historie principu: Tomáš Akvinský	8
6	Stručná historie principu: Kajetán až J. P. Gury	10
7	Peter Knauer a proporcionální důvod	12
8	Princip dvojího účinku a trolleyologie	14
9	Obrana principu dvojího účinku	16
10	Závěr	18

KAPITOLA 1

Abstrakt

Princip dvojího účinku má velmi dlouhou historii a dodnes hraje důležitou rolu v současných etických a bioetických diskusích. V posledních desetiletích však byla platnost tohoto principu vážně zpochybněna a mnozí autoři popírají, že může sloužit k řešení vážných etických dilemat. Zvláště konsekventalisté tvrdí, že princip dvojího účinku, ukotvený v etice přiznávající etický význam našim intencím, není platným morálním principem. Jejich postoj sleduje dlouhou tradici v etice, podle níž intence nehrají žádnou roli v morálním hodnocení lidského jednání.

Tato disertační práce si klade tři cíle: **i)** V průběhu interpretace a analýzy díla Tomáše Akvinského se pokouší ukázat, že Akvinský se jako první zabýval jednáním s dobrými i špatnými důsledky a je možné ho považovat za otce zakladatele následující etické tradice využívající princip dvojího účinku. **ii)** Za druhé, disertace ukazuje, že z historického hlediska je nadále neadekvátní hovořit o „principu dvojího účinku“. V morální tradici od 13. století do současnosti bylo předloženo více verzí principu dvojího účinku, z nichž každý byl situovaný v jiném morálním a teoretickém kontextu. **iii)** Pokud přijmeme tezi, že intence morálních aktérů jsou důležité v etickém hodnocení jejich jednání, je možné hájit platnost principu dvojího účinku a jeho aplikaci na řešení morálních dilemat.

KLÍČOVÁ SLOVA: etika, bioetika, princip dvojího účinku, trolleyologie.

Abstract

The principle of double effect has a very long history and continues to play an important role in ethical and bioethical discussions. However, the principle has been subject of incessant debates in the last few decades and many ethicists and bioethicists have explicitly denied its validity and applicability to solving important moral dilemmas. Many authors endorsing consequentialism have claimed that the principle of double effect, based on an intention-sensitive ethics, is not valid as a moral principle. Their rejection of the validity of this principle follows a well-established ethical tradition according to which intentions have no role in the moral evaluation of human actions. This dissertation has three overall aims: i) It aims at showing, in the course of textual analysis and interpretation of Aquinas's *œuvre complete*, that Thomas Aquinas was indeed the first author who explicitly discusses actions with one good and one bad effect and can be therefore considered the founding father of all subsequent moral tradition endorsing the principle of double effect. ii) Secondly, it demonstrates that from a historical point of view it is inadequate to continue to talk about "the principle of double effect". In the moral tradition from 13th century to present days more than one principle of double effect have been proposed and each of them has been situated in a different moral and theoretical context. iii) If we accept the thesis that intentions of moral agents are important in the ethical evaluation of their actions, the principle of double effect can be sustained and successfully applied to a wide range of moral dilemmas.

KEY WORDS: ethics, bioethics, principle of double effect, trolleyology.

Úvod

Princip dvojího účinku je součástí současné etické a bioetické diskuse. Nejčastěji má následující podobu:

1. Jednání samotné, bez ohledu na své důsledky, je alespoň morálně indiferentní (je morálně dobré či indiferentní).
2. Zamýšlený je pouze dobrý účinek, špatný účinek zamýšlený být nesmí.
3. Špatný účinek není prostředkem k dosažení účinku dobrého.
4. Existuje vážný důvod k aktualizaci jednání, které má oba dva typy účinků (dobrý i špatný).

Princip dvojího účinku má úctyhodné dějiny: podle některých autorů se poprvé objevuje u středověkého filozofa a teologa Tomáše Akvinského, podle jiných poněkud později v dílech příslušníků španělské školy ze Salamanky. Moderní formulaci principu dvojího účinku nalezneme v díle francouzského morálního teologa Jeana Pierre Guryho *Compendium theologiae moralis*.

Současní autoři se neshodují na tom, zda je princip dvojího účinku platným morálním principem. Jeho platnost odmítají především konsekvencialisté a obecně všichni autoři, kteří odmítají přiznat intencím nějakou podstatnější roli v etickém hodnocení lidského jednání. Princip dvojího účinku má však i své zastánce a opakovaně se objevuje v pojednáních z etiky a bioetiky, např. v souvislosti s diskusemi o morálním rozdílu mezi eutanazií a ukončováním život udržující léčby.

Hlavní cíle disertace

Ve své disertaci jsem si jako cíl určil prokázání následujících tří tezí:

1. Nelze hovořit o jednom principu dvojího účinku. V dějinách se setkáváme s různými formulacemi, jež nejsou pouze jiným vyjádřením téhož principu. Všechny formulace jsou zasazeny do určitého etického kontextu, v němž mohou hrát a často hrají odlišnou roli. Hovořit o „principu dvojího účinku“ je z historického hlediska neadekvátní.
2. První formulace rozvahy založené na principu dvojího účinku – na zvážení morální přípustnosti uskutečnění jednání, které má dobré i špatné důsledky – se objevuje v díle dominikánského filosofa a teologa Tomáše Akvinského.
3. Princip dvojího účinku v podobě, kterou mu v poslední kapitole své práce dám, zůstává kontroverzním morálním principem, kontroverzní jsou však především jeho předpoklady (etika přihlížející k intencím aktérů v etickém hodnocení jejich jednání). Pokud tyto předpoklady přijmeme, ukazuje se princip dvojího účinku jako rozumný způsob ospravedlnění určitého jednání.

Stručná historie principu: Tomáš Akvinský

Locus classicus historie principu dvojího účinku se nachází v Akvinského pojednání o sebeobraně v *Secunda Secundae Summy theologiae*, q. 64, a. 7. Tomáš zde říká, že lidské jednání směřující k zachování vlastního života (*conservatio propriae vitae*) není morálně nepřípustné (*non habet rationem illiciti*). Důležitá je však modalita snahy o zachování vlastního života. Autor v *respondeo* určuje, že lidský akt může mít dva důsledky (*unius actus esse duos effectus*), z nichž jeden je zamýšlený (*in intentione*), zatímco ten druhý je nezamýšlený (*praeter intentionem*).

Akvinského teorie lidského jednání rozlišuje jednání ve své fyzické podobě (*in genere naturae*) a jeho morální charakter (*in genere moris*). Fyzicky identické popisy dvou jednání nemusí být identickými popisy jejich morálního charakteru. Pokud jde o akt sebeobrany, Tomáš určuje, že může mít (*sequi potest*) dva účinky: **i)** záchranu vlastního života (*conservatio propriae vitae*) a **ii)** usmrcení útočníka (*occisio invadentis*). Morální charakter lidské akty získávají ze zdrojů morálnosti (*fontes moralitatis*), tj. *ex obiecto*, z cíle a okolností. Podstatné je, že jak objekt jednání, tak i cíl jednání spadají pod intenci jednajícího (proximální a remotní intence), z čehož plyne, že morální hodnocení závisí na tom, co je jednajícím zamýšleno (je *in intentione*). Odtud plyne první formulace principu dvojího účinku vztažená na problém morální přípustnosti sebeobrany:

- **Princip dvojího účinku (Tomáš Akvinský)**. Akt sebeobranu může mít dva důsledky: jeden dobrý (záchranu vlastního života) a jeden špatný (usmrcení útočníka), pokud platí:

1. Remotní intence je dobrá (zachování vlastního života).
2. Proximální intence je dobrá (odražení síly silou).
3. Jednání je uměřené svému cíli.

Stručná historie principu: Kajetán až J. P. Gury

Následující dějiny principu dvojího účinku vyvrcholily především v díle příslušníků filosoficko-teologické školy ve španělské Salamance *Cursus theologicus*. Domingo de Sta Teresa je autorem vlivné formulace principu dvojího účinku. Domingovu formulaci lze podle mého názoru formulovat následujícím způsobem:

- Jestliže je φ lidské jednání, které má dva následky D_1 a D_2 , z nichž D_1 představuje dobrý důsledek a D_2 důsledek špatný, je možné aktualizovat φ , jsou-li splněny následující tři podmínky:
 1. φ je příčinou proporcionálně (vůči D_2) závažného dobrého účinku;
 2. (a) D_1 předchází D_2 , nebo
(b) D_1 plyne z A stejně bezprostředně jako D_2 ;
 3. Špatný účinek D_2 je pouze předvídaný (*praevisus*), není však zamýšlený (*intentus*) ani přímo chtěný, ani není prostředkem k zamýšlenému cíli.

Autorem první moderní formulace principu dvojího účinku byl francouzský jezuitský morální teolog Jean Pierre Gury ve svém vlivném *Compendium theologiae*

moralis. Gury dává principu dvojího účinku následující podobu:

- Osobě S je dovoleno uskutečnit (aktualizovat) jednání φ , z něhož vyplývají dva důsledky D_1 a D_2 , z nichž D_1 je dobrý a D_2 špatný, jsou-li splněny následující čtyři podmínky:
 1. Cíl S je čestný (*honestus*);
 2. φ je dobré či alespoň indiferentní;
 3. D_1 je bezprostředním důsledkem φ ;
 4. Existuje závažný důvod (*ratio gravis*) uskutečnit φ a neexistuje žádný jiný důvod, který by bránil uskutečnění φ (např. nějaká předchozí povinnost nejednat).

Peter Knauer a proporcionální důvod

Zcela radikální transformací prochází princip dvojího účinku v díle německého morálního teologa Petera Knauera. Knauer nehovoří pouze o principu dvojího účinku, ale také o jeho hermeneutické funkci: všechny klíčové pojmy morální teorie jsou definovány prostřednictvím principu dvojího účinku, jež je redukován na existenci či neexistenci proporcionálního důvodu. Knauer formuluje princip dvojího účinku následujícím způsobem:

- **Princip dvojího účinku.** Je možné připustit špatný účinek svého jednání, máme-li k němu proporcionální důvod.

Hermeneutická funkce principu dvojího účinku se projevuje v jeho zapojení do definičního vymezení základních etických pojmů:

- Necht φ je libovolné jednání, S libovolný jednatel, C je špatný účinek a P proporcionální důvod. Definujeme:
 1. **Morálně špatné.** Jestliže pro φ neexistuje P , potom je φ morálně špatné jednání. Je-li φ morálně špatné jednání, je φ **niterně morálně špatné.**

2. **Morálně dobré.** Jestliže pro φ existuje P , potom je φ morálně dobré jednání.
3. **Morální intence.** Jestliže pro φ existuje P , potom C není objektem morální intence S . Neexistuje-li pro φ nějaký P , potom je C objektem morální intence a vstupuje do určení *finis operis*.
4. **Morální kauzalita.** Jestliže pro φ existuje P , potom je C nepřímým důsledkem φ . Neexistuje-li pro φ nějaký P , proto je C přímým důsledkem φ .

Pojem proporcionálního důvodu, který je zcela klíčový, však Knauer ilustruje pouze pomocí příkladů. Existence proporcionálního důvodu implikuje racionální způsob dosahování hodnot v lidském jednání.

Z uvedených formulací je evidentní, že hovořit o principu dvojího účinku je historicky neadekvátní: existuje více formulací, jež hrají různé role, jsou zasazené do rozdílných teoretických a etických kontextů a někdy dávají odlišné odpovědi při řešení morálních dilemat. Tím je dokázána první teze této disertační práce.

Princip dvojího účinku a trolleyologie

Britský filosof práva Herbert L. A. Hart zpochybnil řešení scénářů hysterektomie a kraniotomie, které zastánci principu dvojího účinku považují za morálně asymetrické: hysterektomie je přípustná, neboť smrt plodu je nezamýšleným účinkem jednání, zatímco kraniotomie je morálně nepřipustná, protože smrt plodu je zamýšlená. Hart tvrdí, že lékař provádějící kraniotomii může zamýšlet pouze rozdrčení hlavičky plodu, nikoli jeho usmrcení.

Britská filosofka Philippa Footová v odpovědi Hartovi vytvořila největší výzvu, jaké zastánci principu dvojího účinku musí čelit: problém blízkosti. Některé důsledky jednání jsou natolik „blízko“, že je obtížné tvrdit, že nespádají pod úmysl jednajících. Footová uvádí příklad obézního speleologa uvízlého ve výstupu z jeskyně, v níž stoupá hladina vody: speleologové podle ní nemohou tvrdit, že pokud vyhodí vchod do vzduchu, nechtěli obézního kolegu zabít, ale pouze roztrhat na kusy.

Footová uznává dialektickou sílu principu dvojího účinku, který definuje následujícím způsobem: někdy je možné způsobit nepřímo zamýšlený účinek, který nelze zamýšlet přímo. Domnívá se však, že morální dilemata lépe řeší její rozlišení mezi pozitivními a negativními povinnostmi:

- **Negativní povinnost.** Osoba S má negativní povinnost P_n tehdy, pokud existuje jednání φ takové, že P_n zakazuje φ .

- **Pozitivní povinnost.** Osoba S má pozitivní povinnost P_p tehdy, pokud existuje jednání φ takové, že P_p přikazuje φ .

Americká filosofka J. J. Thomsonová však ukazuje, že Footové řešení nefunguje pro scénáře, které jsem nazval náhodný chodec, tlustý muž na mostě a smyčka. Princip dvojího účinku si však s těmito scénáři poradit umí, což je důležitý argument pro jeho přijatelnost.

Obrana principu dvojího účinku

V poslední kapitole navrhuji definitivní verzi principu dvojího účinku:

- **Princip dvojího účinku (Konečná verze):**

1. **Povaha aktu.** Akt musí být dobrý či alespoň morálně indiferentní (nezávisle na svých důsledcích).
2. **Intence aktéra.** Aktér zamýšlí pouze dobrý účinek. Špatný účinek může být předvídaný, tolerovaný a připuštěný, nesmí však být zamýšlený.
3. **Rozlišení mezi prostředky a důsledky.** Špatný účinek nesmí být prostředkem k dosažení účinku dobrého.
4. **Proporce mezi dobrým a špatným účinkem.** Dobrý účinek musí převážit účinek špatný.

Jednotlivé podmínky (zvláště druhá a třetí) jsou na sobě závislé, jak ukazuje definice intenzionálního prostředku:

- **Intenzionální prostředek.** Jestliže osoba S zamýšlí provést jednání φ , aby naplnila nějaký svůj cíl C , potom je X prostředkem k naplnění C tehdy a jedině tehdy, pokud S zamýšlí X jako prostředek k uskutečnění cíle φ (*finis operis*) či jako prostředek k uskutečnění C (*finis operantis*).

Autoři jako je James Rachels sice popírají roli intencí v morálním hodnocení lidského jednání, jejich instrumentální koncepce lidského jednání je však neudržitelná: abychom mohli korektně popsat lidské jednání, musíme uvést jak objekt jednání (jaké jednání bylo uskutečněno), objekt charakterizující či ch-intence, tak i cíl či motiv jednání, objekt finální či f-intence. Vlivným teoretikem intencí je filosof Michael Bratman, který hovoří o třech rolích intencí:

- **Tři role intencí:**

1. **Volitivní:** intence jsou pozitivní postoje regulující naše jednání. Volitivní aspekt vyjadřuje vztah mezi intencemi a jednáním.
2. **V horizontu praktické racionality:** **i)** vztah mezi intencemi zaměřenými do budoucnosti a dalšími intencemi; **ii)** omezení dalších intencí s ohledem na přijaté intence.

Správná charakterizace lidského jednání společně s Bratmanovou teorií tří rolí intencí umožňuje rozlišit zamýšlené od nezamýšlených důsledků lidského jednání. Toto rozlišení je jádrem principu dvojího účinku a jeho korektní aplikace. Přijmeme-li roli intencí jako důležitého prvku morální evaluace lidského jednání, můžeme obhájit poslední tezi disertace: princip dvojího účinku je korektním morálním principem, který je aplikovatelný na široké spektrum morálních dilemat.

KAPITOLA 10

Závěr

Tato disertace si kladla za cíl obhajobu tří tezí (srov. kapitolu *Hlavní cíle disertace*). První teze je dokazována v druhé kapitole věnované historii principu dvojího účinku v dále středověkého filosofa a teologa Tomáše Akvinského. Prostřednictvím analýzy pojmů *in intentione*, *praeter intentionem*, *per accidens* a *quandoque* jsem doložil, že Akvinský předkládá první verzi principu dvojího účinku situovanou v kontextu pojednání o morální přijatelnosti usmrčení útočníka v aktu sebeobranu.

Druhá teze byla dokazována s využitím historických analýz druhé, třetí a čtvrté kapitoly. Podařilo se mi analýzou originálních textů prokázat, že v dějinách morálního myšlení se objevilo více různých a vzájemně nepřevoditelných verzí principu dvojího účinku, které byly navíc zasazeny do odlišných historických a teoretických kontextů, v nichž hrály často velmi odlišné role.

Konečně poslední tezi disertace obhajují v páté a šesté kapitole. Pátá kapitola má částečně historický charakter, slouží však také k ilustraci pojmů a principů, jež se objevují v aplikaci principu dvojího účinku. Šestá kapitola obhajuje důležitost intencí v etickém diskursu, rozlišuje mezi ch- a f-intencemi a využívá Bratmanovu teorii intencí. Závěrem těchto dvou kapitol je obhajoba teze, že princip dvojího účinku je za přijetí určitých rozumných předpokladů platným morálním principem s širokou sférou aplikace v současné etice a bioetice.

SEZNAM PUBLIKACÍ AUTORA

Publikace *in extenso*, které jsou podkladem disertace.

ČERNÝ, D. – DOLEŽAL, A. (Eds.), *Smrt a umírání. Etické, právní a medicínské otázky na konci života*. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2013.

ČERNÝ, D., Eutanazie. Obrana tradičních distinkcí. In: ČERNÝ, D. – DOLEŽAL, A. (Eds.), *Smrt a umírání. Etické, právní a medicínské otázky na konci života*. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2013, s. 20-42.

ČERNÝ, D., Je ukončení život udržující léčby eutanazií? In: HUMENÍK, I. – SZANISZLÓ, I.-M. V. – ZOLÁKOVÁ, Z. (Eds.), *Právné otázky rozhodovania v onkologickej starostlivosti*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2015, s. 133-152.

ČERNÝ, D., Euthanasie a etika (2. část). Úvahy o euthanasii v díle Jamese Rachelse. *Časopis zdravotnického práva a bioetiky*. 2013, (2): 13-24.

Publikace bez vztahu k tématu disertace.

PAYNE, J. – **ČERNÝ, D.** – DOLEŽAL, A., *Dobry, nebo lepší život? Human enhancement*. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2015.

ČERNÝ, D. – DOLEŽAL, A. – RUSINOVÁ, K., Biologické paradigma smrti – urgentní výzva pro lékařskou etiku 21. století. In: Etické problémy medicíny na prahu 21. století. Praha: Grada Publishing, 2014, s. 389-400.

ČERNÝ, D. – DOLEŽAL, A. – DOLEŽAL, T., Civilní odpovědnost a svobodná vůle: otázky spojené s legitimitou současného konceptu právní odpovědnosti. *Právník*. 2014, (10): 830-847.

ČERNÝ, D., Interrupce: vážné dilema současné bioetiky. In: HUMENÍK, I. – SZANISZLÓ, I. – ZOLÁKOVÁ, Z. (Eds.), *Reprodukčné zdravie ženy v centre záujmu – Právne, bioetické, medicínske a psychosociálne aspekty starostlivosti o ženské zdravie*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2014, s. 300-313.

ČERNÝ, D., Personální identita a interrupce. *Filosofický časopis*. 2014, (6): 805-817.

ČERNÝ, D. – DOLEŽAL, A. (Eds.), *Etické a právní aspekty výzkumu kmenových buněk*. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2013. **ČERNÝ, D.**, Hodnota lidského života. *Časopis zdravotnického práva a bioetiky*. 2013, (3): 25-37.

ČERNÝ, D., Individualita raného lidského embrya. In: **ČERNÝ, D.** – DOLEŽAL, A. (Eds.), *Etické a právní aspekty výzkumu kmenových buněk*. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2013, s. 42-52.

DOLEŽAL, A. – **ČERNÝ, D.** – DOLEŽAL, T., Kmenové buňky. Etické a právní aspekty výzkumu. Praha: Ústav státu a práva, 2013.